

Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A *bele* igekötő jelentésszerkezetéről

1. Miképpen a fenti kérdés sejteti, dolgozatom tárgya a *be* és *bele* igekötők megegyező és eltérő sajátosságainak feltárása, a használatukat irányító szabályok megfogalmazása. Két azonos tövű, a történeti fejlődés különböző fázisában lévő morfémáról van szó, bár abban, hogy melyikük tekinthető korábbi, illetve későbbi fejleménynek, nem egységes a szakirodalom. Ahogy azt MÁTAI MÁRIA összegzésében olvashatjuk, az egyik magyarázat szerint a *bele* az ősi alak: a *bél* főnév nyílt tőhangzós *bel* változatának *-é* lativusragos alakja,

amelyből aztán – miképpen arra az ómagyar korból való *bel* utal – rövidüléssel keletkezhetett a *be* igekötő, ahogy a *meg*, *el*, *fel* igekötők a *mégé*, *elé*, *félé* előzményeikből. A másik elképzelés szerint ellenben a *bele* alakult ki a *be* határozószóból az *-l* locativusi és az *-é* lativusi rag hozzátoldásával (MÁTAI 1991: 436).

Ha végigtekintünk a *bele* gazdagnak jóindulattal sem mondható irodalmán, azt tapasztaljuk, hogy kezdetben (a XIX. század utolsó harmadában, illetve a múlt század elején) a vele foglalkozók eredetének megfejtésével voltak elfoglalva, de nem került el figyelmüket a *be* és *bele* jelentéseinek egybecsengése, illetve eltérése sem. A *be* igekötőt a *belé*-ből levezető KOMÁROMY LAJOS első tüzetes leírásában például szerves szemantikai egységet feltételez közöttük, olyannyira, hogy a *be* szerepeiről szólva elsőként a *belé* igekötői funkcióját határozta meg. Ezt az „eredeti értékű használattal” azonosítja, s sajátosságát abban látja, hogy „A *belé* mint teljes alak, csupán eredeti értékében használják. A vele összetett igék mindig *hová?* kérdésre felelnek, s a tárgy közepébe való hatást, helyezést nyomatékosan jelölik, s szükségkép *be* ragos tárgyszót vesznek magok mellé. Pl. *belénézek* (a könyvbe), *belémártom* a (tintába), *beléfejem*” (KOMÁROMY 1874: 124). KERTÉSZ MANÓ, aki viszont a *be*-nél későbbi fejleménynek gondolja, kialakulásának okát, jelentéseik differenciálódását a nyelv fejlődésében, a „különbféle vonatkozásoknak pontosabb” visszaadásában jelöli meg: „míg a *be* inkább csak az irányt jelöli, addig a *bele* azt is kifejezi, hogy az illető hely, anyag, amelybe vki v. vmi jut, teljesen körülfogja, beburkolja, vele mintegy közvetlen érintkezésben van” (KERTÉSZ 1908: 397). Ma is helytállónak bizonyuló lényegi megállapításaik ellenére is elnagyoltnak kell azonban tekintenünk az általuk elmondottakat, mert rendszerszerű összevetés híján mindkettőjüknél háttérbe szorultak azok a nem elhanyagolható esetek, amikor a *be* és *bele* felcserélhetők egymással, sőt ellentmondásos, hol egymást megengedő, hol kizáró viszonyukról sem szóltak. Példákkal illusztrálva a jelenséget: a tintába *belemártatom* a tollat, de akár *be* is *márthatom* (KOMÁROMY csak az első változatot engedi meg), ahogy a vízbe *beugorhatom* és *bele* is *ugorhatom* (KERTÉSZ ennél tartja helytelennek a *be*-vel álló alakot). Máskor ellenben valóban csak az egyik igekötővel alkotott forma áll a rendelkezésünkre: a szobába *belépek* és nem *belelépek*, a festői táj nézésébe csak *belefeledkezhetem*, ahogy a *belehal*, *belemerem*, *belebolondul* alakoknak sincs *be* igekötős változatuk. Anyanyelvi kompetenciánk birtokában persze játszi könnyedséggel igazodunk el közöttük. (Vagy miképpen KOMÁROMY és KERTÉSZ idézett értelmezései sejtetik, mégsem?) A nyelvészeti leírás számára azonban vitathatatlanul szövevényes, összetett problémát jelentenek, hiszen ha elhatárolásukra vállalkozunk, fel kell fednünk használatuk rejtett mozgatórugóit, választ kell adnunk arra a kérdésre, milyen szemantikai, szintaktikai és egyéb körülmények engedik meg, esetleg tiltják kapcsolódásukat az alapigékhez.

A) Három fő célkitűzést, jelesül a *bele* igekötővel alkotható igék jelentéseinek a meghatározását, a lehető legteljesebb állományukra vonatkozó tipikus kapcsolódási szabályok megfogalmazását, illetve a *be* igekötős alakoktól való elkülönítésüket a *be* és *ki* igekötőkről szóló dolgozataim vállaltan eklektikus elemzési módszerrel követve valósítottam meg (SZILI 2003., 2005.). Származékaik összevetésekor értelemszerűen a *be* szemantikai csoportjait vettem alapul (l. 2. táblázat). A továbbiak megértéséhez ezért vázolom a munkamódszeremet, valamint röviden ismertetem az utolsó dolgozatom főbb megállapításait.

Az ÉrtSz. igekötős igéit hármasszemponturn vizsgáltam tárgyává tettem. A szemantikai-szintaktikai megközelítésben a kiinduló tézisem az volt, hogy az irányjelentések valószínűsíthetően akkor őrződnek meg, ha az ígét magában foglaló szerkezetben ott van a főelem, a cselekvést, a mozgást végző személy, dolog, tárgy, valamint a mozgás végpontját megadó hely. A két argumentum bármelyikének grammatikai átalakulása, eltűnése a szerkezetből az irányjelentés módosulásához, új jelentések kialakulásához vezet. Az előző két munkámban B. RUDZKA-OSTYNNak a holland *uit* és a lengyel *wy* igekötőket kognitív rendszerben

tárgyaló művét (1985.) követve, a két bővítményt a langackeri trajector (tr) és landmark (lm) terminusokkal összefüggésben is meghatároztam (l. LANGACKER 1982: 47), itt azonban ez érdeemben nem járult volna hozzá a megállapításaimhoz, így elhagytam (csupán az összegző 1. táblázat jelei utalnak rájuk).

H1 változástípus. Az ún. szintaktikai felértékelődés során a háromtagú, teljes szerkezetű szintagma *-ba/-be* ragos tagja a tárgyatlan igék mellett alannyá, tárgyasokkal tárggyá válik, az eredeti, mozgást végző tárgy pedig vagy törlődik, vagy más mondatrész (eszközhatározó) lesz, következésképpen ezzel a változással együtt jár a későbbiekben említett T1 átalakulás: 'sárt töm a lyukba' → *betömi a lyukat (sárral)*.

H2 változástípus. Az illativusragos határozó morfoszintaktikai átalakulásáról akkor beszélhetünk, amikor az beépül az igeestbe, annak tövét alkotja (ez főként *-l, -z* képzős formák esetében van így), a mozgást végző dolog, tárgy pedig szokásos tárgyi szerepét tölti be: 'iskolába adja a gyermekét' → *beiskolázza a gyerekét*. Ezzel analóg képzés eredménye a régies *beemléz* ('emlékezetébe juttat'), de ilyenek a jóval átlátszóbb szerkezetű *bebörtönöz, beskatulyáz, bedobozol* stb. szavak is.

H3 változástípus. A szintagma beszűkülése bekövetkezhet szemantikai okokból is. Ha a határozói argumentum szerepét valamely metafora tölti be, azzal kell számolnunk, hogy az egyes metaforák különböző mértékben vannak jelen a beszélők tudatában. Rögzülésük mélysége, aktív voltak több tényező függvénye is lehet. Egyfelől meghatározhatják a metafora sajátosságai: ha a forrástartományként funkcionáló konkrét belső terek és a céltartományok tulajdonságai több lényegi szálon kötődnek benne, a köztük levő kapcsolat egyértelmű, az igeikötő irányjelentése kevésbé sérül, igéjével teljes háromtagú szintagmát alkothat. Ilyen mondjuk AZ EMBERI AGY TARTÁLY metafora: *kiment a eszemből* ↔ *bevészte az eszébe*. De függhet attól is, hogy az adott trópus mennyire gyökerezett meg a nyelvben, épült bele a nyelvhasználatot sűrűn behálózó metaforarendszerbe. Élő és igen gazdag például az ÉRZELMI/FIZIKAI ÁLLAPOT TARTÁLY kép (*bajba, szerelembé, betegségbe esünk, bajban vagyunk, betegségben szenvedünk, majd kilábalunk belőlük* stb.), kevésbé a TUDAT TARTÁLY, ezért a *kilábalt a depressziójából* kifejezésben az igeikötő irányjelentése jóval világosabb, mint a *Bemagolta a verset* mondatban.

H4 változástípus. A H1 és H3 esetében leírt szintaktikai és szemantikai átalakulások együttesen is jelentkeznek, vagyis a jelentésében meggyengült metaforikus határozó alannyá vagy tárggyá válik, a tárgy (intranszítív igéknél az alany) pedig törlődik a szerkezetből. Ilyenkor az irányjelentés kiüresedése teljesnek mondható: *kitanulta a mesterséget*.

T1 változástípus. Mint ahogy a H1 típusban láttuk, a háromtagú szintagma tárgyának eltűnése, más mondatrész pozíciójába kerülése a határozói bővítmény felértékelődésének, tárggyá válásának a folyománya: 'a lyukba varrt vmit' → *bevarrta a lyukat*.

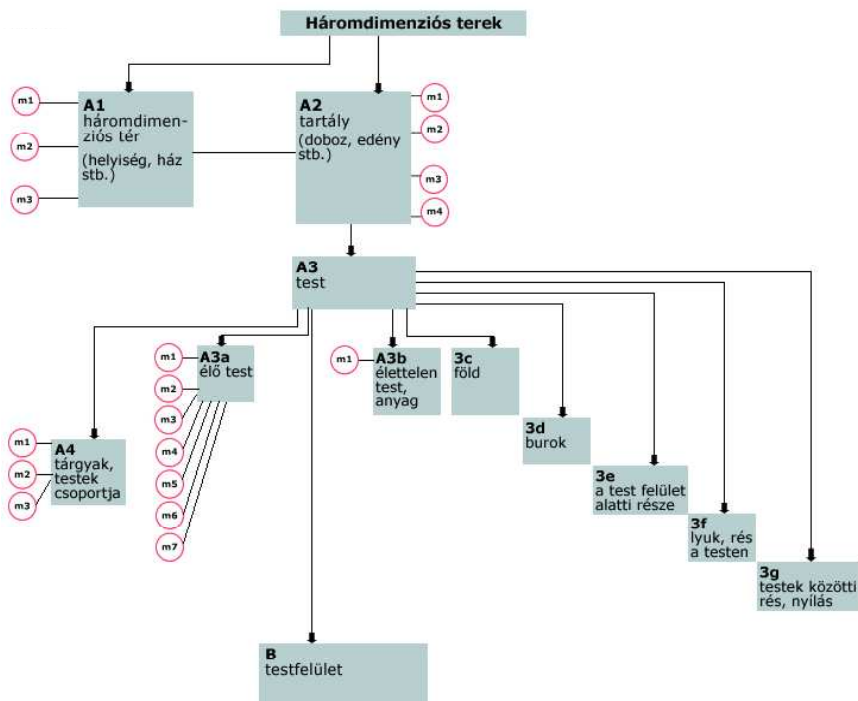
T2 változástípus. A tárgy/alany önálló mondatrész voltának elvesztését a H-hoz hasonlóan morfoszintaktikai mozgások is eredményezhetik: 'deszkát tesz az ablakba' → *bedeszkuje az ablakot*.

B) Az igeikötők poliszém volta arra ösztönzött, hogy keressem azokat az eszközöket, amelyek lehetővé tették, motiválták jelentésváltozataik létrejöttét. Mivel határozói vonzataik jelentésüket tekintve a hely, a tér különféle megjelenési módjaihoz köthetők, magától értetődő megoldásnak tűnt, hogy éljek a kognitív nyelvészet által felajánlott segítséggel, vagyis bevonjam kutatási szempontjaim körébe a térmetaforákat is. A *be* igeikötős igék társaságában előforduló helyeknek két főtipusát különítettem el: a háromdimenziós tereket képviselő A és a testfelületet, illetve sík felületet megtestesítő B nagycsaládokat. Az előbbi A1, A2 alcsoportját tekintem a háromdimenziós, konténerszerű (üres belső térrel bíró) helyek pro-

totípusának. Kiinduló álláspontom szerint a belőlük elvonatkoztatott A3, A4 és B csoportok, ezek altípusai, valamint az egyes csoportosulásokhoz köthető metaforák (l. 1. táblázat) meghatározó szerepet játszanak a *be* tipikus irányjelentésének kiterjesztésében. A metaforák azonosításában a LAKOFF–JOHNSON szerzőpáros (1980.), RUDZKA-OSTYN (1985.) és KÖVECSES ZOLTÁN (1998., 2005.) fogalmi metaforáira támaszkodtam. (A csoportok alsó indexszel jelölt kódjában az *m* betű a metaforát, a számok annak változatait jelentik.) Hosszasan ecsetelhetném a szó szerinti és a metaforikus jelentések elválasztásának nehézségeit, amiről RUDZKA-OSTYN is szól (1985: 209, 233–5). Itt csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy az A1, A2 típusokhoz képest az A3 alcsoportjai (a–f), az utánuk következő A4, B tömörülések tagjai egyre áttételesebb kifejezői a BENT helyviszonyoknak.

2. A bele igekötős igék szemantikai csoportjai az argumentumtípusok függvényében. – Míthogy KOMÁROMYI idézve a *bele* igekötős igék „szükségkép *be* ragos tárgyszót vesznek magok mellé”, a klasszifikáció elvégzése után a két igekötő lehetséges szinonimái közül első lépésben azokat a csoportokat próbáltam kizárni, amelyekben a *be* igekötős igék nem illativusragos határozót tartalmazó szintagmát alkotnak, vagyis létük a fentiekben leírt H1, H2, H3, H4, T1, T2 változásokkal magyarázható. Így semmiképpen nem helyettesítheti a *bele* igekötős származék a *be* igekötőset annak akcióminőség-képző szerepében, vagyis a 2. táblázat utolsó oszlopában és fél tucattal több csoportban (l. az 1. lépésben kiemelt, sötétebb szürkével jelölt A3a_{m3}, A3a_{m4}, A3a_{m7}, A3b_{m1}, A3e, A3g, B családokat).

1. táblázat

Sajnálatos módon az már az első pillanatban nyilvánvalóvá lett, hogy a módszer csak arra alkalmas, hogy a „problémátlan” csoportokat leválasszam a komplexebb megközelítést igénylőktől. A fehérén maradt mezők igéi ugyanis szemantikai jegyeiket tekintve sem tűntek egységesnek: egy részük megkérdőjelezte például a *bele* igekötős igék jelentésének azt a lényeginek tartott vonását, hogy a megnevezett tárgy, dolog közepébe történő hatást fejezik ki (KOMÁROMY), illetve, hogy a határozóban megnevezett hely, anyag mintegy körül-fogja, beburkolja az oda kerülő dolgot (KERTÉSZ). Vegyük szemügyre például az a–e) pontok igéit: a) *a cukrot belekeverte a tészta*ba; b) *a telefon beleesett a vízbe*; c) *a fiú belenezett a lány szemébe*; d) *belegondoltam a helyzetembe*; e) *majdnem beleőrült a sok gond*ba. A c) szintagma igéje csak befelé irányulást tükröz, a d) típusúakban pedig átvitt értelemben beszélhetünk bejutásról két okból is: egyfelől, mert argumentumuk metaforikus belső tér; másfelől a mozgást végző dolog, tárgy hiányzik a szerkezetből, vagy erősen grammatikailátható formában van jelen (bár a kognitív nyelvészetben a valóságos és metaforikus megkülönböztetés nem bír jelentőséggel). A később tüzetesen tárgyalt okhatározói e)-féle szerkezetekben még összetettebb szemantikai átalakulásoknak lehetünk a tanúi.

Az igazi feladatot tehát a második lépés, vagyis a fehér mezőben maradt csoportok igéinek és az azonos kódú *be* igekötős formáknak az összevetése, illetve a szükséges következtetések megfogalmazása jelentette. (Ezzel a munkafázissal valódi sziszifuszi tevékenységre kárhoztam magamat.) Az igék előtt álló – (mínusz) jel azt mutatja, hogy nincs szinonimaként használható *be*-s változatuk, a hiánya pedig felcserélhetőségükre utal. A továbbiakban a ^v (hiány) jelet akkor használom, ha a szótár nem említi a szóban forgó argumentumtípust a *be* igekötős igével, holott használatos vele, a kettős hiányjelet (^{vv}) pedig akkor, ha a szótár megfelelkezik a *bele*-s változatról. (A jeleket az új értelmező szótár összeállítóinak szíves figyelmébe ajánlom.) Mint majd látni fogjuk, vizsgálataim eredményeként alaposan meg kellett változtatnom az eredetileg fehérén maradt mezők arculatát (vö. 2. lépés fehér, világosszürke, sötétszürke színezését).

A1: Helyiség jellegű BENT helyek. – Ez a *be* esetében oly népes család itt szinte nem is létezik. A szótár mindössze két ige jelentései között jelöl meg egyet-egyet (*belefér*₁, *belejön*_{1ritik}), az utóbbinál ritkának tartva ezt az argumentumtípust: *Ennyi bútor nem fér bele ebbe a lakásba. Két évvel ezelőtt belejöttek az új lakásba*. Megalapozottan jelenthetjük ki tehát, hogy a *bele* nem alkot származékokat a klasszikus mozgást jelentő igékkel, ha azoknak *hova?* kérdésre felelő bővítményei épített, mesterséges helyiségyszerű belső terek, házak, szobák. Ahogy KERTÉSZ is megjegyzi, „E helyett, hogy *bement az öreg asszony is a tanácsterembe* (Kálm. I. 242), nem mondhatjuk, hogy *belement a tanácsterembe*” (i. h.). A szinte kivételnek számító két eset azt sejteti, hogy *bele* igekötős alakkal csak akkor élünk ennél az argumentumtípusnál, ha annak tartály volta kerül előtérbe.

A1_{m1}: FÖLDRAJZI TERÜLET, LAKHELY, OTTHON, HAZA, ORSZÁG TARTÁLY. – A talált néhány ige (*-belebódul*_{2ritik,irod}, *belekényszerít*₁, *-belekiált*₂, *belenyúlik*_{1ca}, *-belevesz*₃) arra utal, hogy a *bele* a metafora tagjai közül csak a természeti képződményekbe (völgybe, erdőbe, pusztaságba stb.) való bejutás, azok belsejébe irányulás leírására használatos: *belebódult* ’beleveszett’ *az erdőbe*. Szinte egyenlő arányban helyettesíthetők, illetve nem helyettesíthetők a *be* igekötős megfelelőikkel: **bebódult az ingoványba*; **beveszett az erdőbe*; **bekiáltja boldogságát a világba*.

A1_{m2}: KÖR/PONT/BÁRMELY HELY TARTÁLY. – Csupán a *beletalál*₂ (*beletalál a körbe, célba*) igét tudtam ide rendelni a szótár adatai alapján.

A 2. csoport: Tartály, edény jellegű BENT helyekkel álló igék. – Jóval népesebb csoportosulás formálódott viszont azokból az igékből, amelyeknek vonzatai tárolásra alkalmas konténer tárgyakra (*láda, fiók, szekrény, táska, kosár* stb.). A *be* igekötős igékhez való viszonyokról azt mondhatjuk el, hogy jelentéseik túlnyomórészt meg-

felleltethetők egymásnak: *berakja a pénzt a dobozba* ≈ *belerakja a pénzt a dobozba*. Nyelv-érzésem szerint csak a – jelű alakok, vagyis a *belejön*, a *beleiszik* és a *beletapos* jelentését nem tudjuk visszaadni a *be*-vel. Nem mondhatjuk például azt, hogy **nem illik beinni mások poharába*. Az utóbbi esetben metonímiával van dolgunk, mivel a tárolásra használt dolog helyettesíti annak tartalmát: *beleiszik a kávéjába* ≈ *beleiszik a* (a kávé tartalmazó) *poharába*. Ha nem is tartjuk helytelennek, de szokatlanok az *Ez még bejön a bőröndbe*; *A káposztát betaposták a hordóba* szótár által ismert jelentések. Vö.: *beleállít₁*, *beleaprít₁*, *beleborít₁*, *beleborul*, *belebújik₁*, *belecsap₁*, *belecsempész₁*, *beledönt₂*, *beledug*, *beleéér₁*, *beleereszt₁*, *belefekszik₁*, *belefektet₁*, *belefér₁*, *belegyömöszöl*, *belegyűr₁*, *–beleiszik*, *–belejön_{2áv}*, *belekerül₁*, *beleköp₂*, *beleköt₁*, *belelop₁*, *belemarkol₁*, *belenyom₁*, *belenyúl₁*, *beleönt₁*, *belepumpál*, *belerak₁*, *beleszagul₁*, *–beletapos₅*, *beletart*, *beletesz₁*, *belevág₅*.

A 2_m: T art á l y m e t a f o r á k k . – A metaforák valójában az ember problémamegoldó tevékenységének eredményei: a körülötte levő világ nehezebben felfogható, komplexebb jelenségeinek világosabb, érzékletesebb módon történő megfogalmazását szolgálják. A láthatatlan, megfoghatatlan idő tér (AZ IDŐ TÉR), mégpedig háromdimenziós tartályszerű tér a képzetünkben, és az események, történések cselekvések ebben az időtartályban mennek végbe: aki a *múltban* szorgalmasan *tevékenykedett*, a *jelenben* *learathatja* munkálkodásának termését. De a cselekvések, történések is háromdimenziós entitások: ha dolgozunk, *nagy munkában* vagyunk, ha elvonják a figyelmünket, *kizökkenenek* bennünket valamely *tevékenységből*. A *bele* igekötős igék argumentumai között az alábbi tartálymetaforákat tudtam elkülöníteni.

A2_{m2}: A TEVÉKENYSÉGEK/ESEMÉNYEK TARTÁLYOK. – Az ide köthető igék családja tulajdonképpen testesebb, mint a *be* igekötőseké. Négy funkciójukban találkoztam velük.

a) Az illativusragos főnévvel megnevezett tevékenység kezdetének megjelenítése. A *be*-nek van ugyan kezdő akcióminőség-kifejező szerepe (*begyűjt*, *beindít*, *bekurbliz*), de olyan kötött tárgyas vagy tárgyatlan szintagmában tölti be ezt a szerepet, amelyből éppen a jelen metaforát képező tag hiányzik: *beindítja a gépet*. A *bele* igekötővel képzett alakok ezzel szemben kötelező lativusi vonzatuknak köszönhetően mindig megnevezik, mely cselekvés veszi kezdetét: *belefog a dolgozata írásába*; *belevetette magát a munkába*. Noha a szótár nem említi, de szerintem (a – jelesekett leszámítva) előfordulhatnak a másik igekötővel is: *ő is beállt a munkába*. Sőt a ritkítottan szedettek kivételével létezik *neki* előtagú szinonimájuk is: *belekezd a mosásba* ≈ *nekikezd a mosásnak*. Vö.: *beleáll_{3áv,ritk}*, *beleállít_{3áv,ritk}*, *–belebocsátkozik_{2áv}*, *–belefekszik_{2áv}*, *–befog_{1,2}*, *–belekap_{4áv,rossz}*, *belekezd*, *–beletere l_{3áv,irod,iréf}*, *–beleugrik_{2áv,bi}*, *belevet_c vál.*

b) A tárgyalta metaforához szorosan köthető AZ ENERGIA, SZÁNDÉK, AKARAT, ERŐ, PÉNZ STB. ANYAGOK, AMIK A TEVÉKENYSÉG/EREDMÉNY TARTÁLYBA BEJUTNAK kép meglétét féltucatnyi ige igazolja. Közülük csak a *belefektet₂*-nek van *be* igekötős szinonimája. *Rengeteg energiát ölt/fektetett bele a felkészülésbe* mondjuk. Ebben a mondatban a felkészülés az a képzeletbeli hely, ahova az energia „bejut”. (Vö.: *–belead₂*, *–belebocsátkozik_{2áv}*, *belefektet₂*, *–beleöl₂*, *–beletemet_{3bi}*, *–belever_{4áv}*.)

c) A legnagyobb altípus tagjainak *–ba/–be* ragos vonzatai az alapigében kifejezett fizikai, lelki állapotváltozások okait adják meg. Jelentésük többféleképpen visszaadható, így az ige melléknévi igenévi alakját és az okhatározót tartalmazó alakzattal (*belerekedt az éneklésbe* ≈ *rekedt lett az énekléstől*) vagy *meg* és *el* igekötős formákkal: *belegebed a munkába* ≈ *meggebed a munkától*; *belefárad az állandó harcba* ≈ *elfárad az állandó harctól*.

Megjegyzem, a fenti szisztematikával eljuthatunk a *bele* régies, kiveszében levő okhatározói használatához: *Amikor elvesztette, megfájdult/megremegett a szíve bele*; *Annyit olvasott, hogy megvakult bele*.

Az igék előtt egyöntetűen megjelenő – jel azt valószínűsíti, hogy az okhatározói szerepű *bele* nem helyettesíthető alapigéjének *be* igekötős változatával. (Csupán a *belereked*-nek létezik *be* igekötős változata: *belerekedt az éneklésbe* ≈ *berekedt az énekléstől*.) Szinonim voltaknak a kizárásához azonban további megerősítő példákra lenne szükségünk. Vö.: *–belebolondul*, *–belebődüül*_{2ritk, biz, tréfs}, *–belebukik*_{2áv}, *–belecsömörlik*_{1, 2áv}, *–beledől*_{2sp}, *–beledöglik*_{1, 2áv}, *–belefájdul*₁, *–belefárad*, *–belegebed*, *–belehal*, *–beleizzad*, *–belekábul*_{2áv}, *–belemere-red*_{2ritk}, *–belenyülik*_{2ritk}, *–beleőrül*_{2áv, biz, tréfs}, *belereked*, *–belepusztul*_{2av}, *–beleszakad*_{4biz}, *–beleszedül*_{2ritk, 4áv, irod}, *–beletörik*_{2áv, ritk}, *–beleun*, *–belevakul*, *–belezavar*₂, *–belezavarodik*_a.

d) Az itt összegyűjtött igék tevékenység jellegű argumentumaikkal – szótövéük jelentésétől függően – kifejezhetik a megnevezett cselekedet folyamatába történő bekapcsolódást, az abban való elmélyülést: *belekapcsolódik a beszélgetésbe*; *belemélyed az olvasásba*. A „kommunikációs” igékkel érdekes módon az előzőkkel ellentétesen a folyamat megszakítását (*–belebeszél*_{2rossz}, *–belebődüül*, *belekiabál*₂, *–belekotyog*, *–belemagyaráz*_{2ritk}, *–beleszól*₂, *–belevág*_{8áv}), megtörését (*–beleakad*_{3áv, rég}, *–belesül*_{3áv, biz}, *–belezavarodik*_a) is érzékeltethetik.

A két igekötő itt sem váltható fel egymással (*belefeledkezett/belejött az olvasásba* ↔ **befeledkezett/bejött az olvasásba*), mindössze néhány régies vagy átvitt jelentésű *be* igekötős származék (*befolyik*_{4áv, rég}, *bekapcsolódik*_{2áv}, *betörik*_{2áv}, *bevon*_{5áv}, *bevesz*_{8áv}.) mellett szerepelhet tevékenység jelentésű bővítő: *bekapcsolódik a munkába*. Vö.: *–beleegyezik*, *–beleegyedik*_{2áv}, *–beleegyül*, *–beleérez*_{2ritk}, *–beleért*₂, *–belefeledkezik/belefelejtkezik*, *befolyik*_{3áv}, *–belegyakorol*, *–belejátszik*_{2ját, 3áv}, *–belejön*_{3áv}, *belekapcsolódik*_{2áv}, *–belekényszerít*_{2áv}, *–belekeveredik*_{2áv}, *–belekonfundálódik*, *–belekontárkodik*, *–belemegy*_{6áv, 7áv}, *–belemelegedik*_{1, 2áv}, *–belemélyed*_{2áv}, *–belemérik*_{2áv}, *–belenő*_{3áv, 4}, *–belesodródik*₂, *–beletanul*, *beletörik*_{3áv}, *–beletörődik*_a, *belevon*₁, *–belevész*_{2a, 4áv, biz}, *–belevisz*_{2áv}, *–belezökken*_{1báv}.

A2_{m3}: AZ ÁLLAPOT / ÉRZELEM/FIZIKAI ÉRZET / BAJ TARTÁLY. – A metaforát megjelenítő argumentumokat igéik jelentése, szintaktikai viselkedésének sajátosságai alapján kettéválasztottam.

a) Ez a kisebb csoportosulás igen közel áll az előző család c) altípusához: *belebete-gedni* lehet például a *bánatba*, a *megpróbáltatásokba*, de a *sok munkába* úgyszintén. Mivel az ÉrtSz. nem sorolja fel az összes lehetséges szemantikai vonzatot, és nem is az általam követett módon különíti el őket, a jellegzetesebbnek gondolt változataikat alapul véve tettem az előző vagy a jelen metaforatípushoz őket. A végül idekerültek (igekötő nélkül zömében nem létező) alapigéi irreverzibilis testi, lelki folyamatokat írnak le (*betegedik*, *kábul*, *őrül*, *sápad*), a *bele*-s származékaik pedig a határozói vonzat előidézte változásokat: *beleborzongott a látványba*; *belelést a gondokba*. Szerkezeteik az A2_{m2} csoport c) altípusából megismert módon, a *meg* vagy *el* igekötős igék és a *-tól/-től* ragoz okhatározó alkotta szintagmával helyettesíthetők: *beleborzongott a látványba* ≈ *megborzongott a látványtól*; *belevörösödött a dicséretbe* ≈ *elvörösödött a dicsérettől*. A két család igéi abban is hasonlítanak, hogy nincsenek *be* igekötős változataik, vagyis az ottani feltételezésünk megerősödni látszik: az alapigében kifejezett állapotváltozás okát megadó *bele* igekötős alakoknak nincs *be*-vel képzett változatuk: *belevörösödik a bókba*; **bevörösödik a bókba*. (Ez azért is nyilvánvaló, mert a *be*-nek nincs okhatározói funkciója.) Vö.: *–belebetegedik*, *–beleborzad*, *–beleborzong*_{1, 2áv}, *–beleesik*_{1b}, *–belefájdul*_{2áv, ritk}, *–belegebed*_{2áv, nülz}, *–beleháborodik*, *–belehal*, *–belekábul*₁, *–belekóstol*_{2áv}, *–belenyugszik*, *–beleőrül*₁, *–beleőszül*, *–belepirul*, *–belepusztul*₂, *–beleremeg*, *–belerozsdásodik*_{a, 4áv, ritk}, *–belesápad*, *–beleszedül*₃, *–belevénül*, *–belevörösödik*, *–belezavarodik*.

b) A BAJ TARTÁLY metafora hasonló tagja, a baj természetesen helyettesíthető hasonló jelentésű fogalmakkal, hiszen A DOLOG/ÜGY/TERV/PROBLÉMA/HELYZET TARTÁLY metafora létezésére ugyancsak számos nyelvi adat utal: az ember nehéz *helyzetben* van, valamilyen *ügybe* keveredik, kiutat keres a *problémából*, miképpen az *erdőből*. De

a *bele* igekötős igék jelen tagjait is e kép fogja egybe. Jelentésük az A2_{m2} család d) pontjában találhatóéhoz áll közel azzal a különbséggel, hogy értelemszerűen nem a tevékenységekbe, hanem a z i l lativusi határozóval leírt dologba, ügybe stb. való bekapcsolódást fejezik ki: *belevatkozik mások dolgába; belesodródott az ügybe*. A ritkítással kiemelt formák a mennyiségek tartályként való felfogását (AZ ÖSSZEG TARTÁLY) bizonyítják: *az összegbe beleszámította a borralalót is*. (Az osztási és kivonási műveletek ragjai szintén a kép megléte utalnak: *hatból elveszek hármat; hatban a három*.)

Viszonyuk a megegyező alapigékkel bíró *be* igekötőssekkel ellentmondásos: miképpen a – jelek mutatják, túlnyomó többségben nem állíthatók párba velük (*mindenbe beleártja magát ≠* mindenbe beártja magát*), de vannak mindkét igekötővel előforduló formák: *a testvérét is belevatolta/beavatta az ügybe*. Vö.: *–beleártja magát, belevat, belevatkozik*_{1,2}, *–belebészél*_{2rosszab}, *belebonyolódik*_{aátv}, *–belecseppen*_{2átv}, *beledolgoz*_{2átv}, *–beleéli magát*_{1,2}, *–beleleegyedik*_{2átv}, *–belelérez*_{2ritk}, *–beleért*₁, *–beleszik*_{1cs}, *–belefür*_{3b}, *–belegabalyodik*_{1átv}, *–belegondol*_b, *belehelyez*_{2átv,ritk}, *–beleilleszkedik*_{2átv}, *–beleillik*_{a,b,átv}, *–belejön*_{3átv}, *belejut*_{1a}, *–belejön*_{4átv,biz}, *–belekalkulál*_{1,2}, *–belekap*_{4átv}, *–belekapaszkodik*_{2átv}, *–beleképzeli*_{1,2}, *–belekerül*_{2,3átv}, *belekever*_{2átv}, *–belekiált*₂, *–belekomyeleszkedik*_{biz}, *–belelát*₂, *–beleleval, belemárt*_{3átv,biz}, *–belemászik*_{2átv,biz}, *–belemegy*_{6átv}, *–belenyúl*_{2átv}, *beleránt*₂, *–belerohan*₂, *–belesodor*_{2átv}, *belesodródik*₂, *–belesüllyed*₂, *–belesüpped*_{2átv,ritk}, *–beleszagol*_{2átv,biz}, *–beleszalad*_{5átv}, *–beleszámít*₁, *–beleszeret*_{2átv}, *beleszokik*, *–beleszól*₃, *–beleszorít*₂, *–beletalál*_{3átv}, *–beletapos*_{3átv}, *–beletörik*_{2átv,ritk}, *–beletörődik*, *–beletud*, *–beleugrat*_{2átv,biz}, *–beleütközik*_{3átv}, *–belevág*_{9átv}, *–belevesz*_{2átv}, *belevon*_{2,3átv,ritk}, *–belezavarodik*.

A2_{m4}: AZ IDŐ TARTÁLY. – A grammatikalizációs folyamatokban fontos szerepet játszó metafora (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991.) a nyelvünkben is gyakori, miképpen az idő kifejezésére szolgáló ragok, kifejezések mutatják: *májusban, 1981-ben, benne vagyunk az időben, időben vagyunk, kifutunk az időből*. De ide sorolhatjuk azt a tucatnál valamivel több *bele* igekötős alakot is, amelyeknek argumentumai ugyancsak az idő (történelmi kor, korszak, emberi élet, napszakok) tartályként való konceptualizációján alapulnak: *belelát a jövőbe; a beszélgetés belenyúlt az éjszakába*. A *belelát, belenyúlik, belekerül* és *beletelik* kivételével nem helyettesíthetők a rövidebb formával. Az utóbbi két alak azért érdemel figyelmet, mert akciómínőséget, mégpedig kumulatív akciómínőséget fejeznek ki. (Kumulatív jelentésről akkor beszélhetünk, ha a cselekvés a szituációban szereplő lehetséges határát, annak csúcspontját pontosan elérve avagy azt túllépve fejeződik be: *megterem 10 tonná; belekerül 3000 forintba*.) Vö.: *–beleágyaz*_{z,ritk}, *–beleállít*_{2átv}, *–belehasít*_{3átv}, *–beleír*_{3sajtó}, *belekerül (4 órába)*_{4átv,ritk}, *–belekiált*₂, *belelát*_{3átv}, *–belenevel*₂, *–belenő*₄, *belenyúlik*_{3átv}, *beletelik*, *belevesz*₂, *–belezökken*_{2átv}.

A3 csoport: A testek mint BENT helyek. – Mint tapasztaljuk, lassan távolodunk az A1, A2 családok tipikus, konténer jellegű BENT helyeinek meghatározó jegyeitől: a testek zömében tömörek, így nem alkotnak üres belső tereket, de háromdimenziós kiterjedésűek, körülhatároltak, anyagukon át lehet hatolni, van felületük, és van mélységük. LAKOFF–JOHNSON szép gondolatmenetét idézve: „Each of us is a container, with a bounding surface and in-out orientation. We project our own in-out orientation onto other physical objects that are bounded by surface. Thus we also view them as containers with an inside and outside” (1980: 29). Mivel a test argumentumok igazán népes, változatos jelentésű családot alkottak igéikkel, célszerűnek látszott a emberi, állati (A3a) és az élettelen testeket ('anyag', 'könyv' stb.) elválasztani egymástól (3Ab).

A3a csoport: A z emberi vagy állati test mint BENT hely. Viselkedésüket, szemantikai jegyeiket tekintve három altípus köré egyesítettem őket.

a) Az egyező kódú *be* igekötős igékről azt kellett megállapítanom, hogy meglepően kevés (fél tucat sincs) a számuk. Mintha azért vonulnának háttérbe, hogy ezt a jelentést,

azaz a tárgy, dolog, anyag, hang fájdalom stb. bekerülését az emberi testbe túlnyomórészt (de nem kizárólag) a *bele* igekötős formák jeleníthessék meg: *beleállt a fájdalom a testébe; belekiabált a fülébe; beleköpött a tenyerébe*. (Némi tétovázás után a két igekötő közötti részleges egyezést szimbolizáló világosszürke típushoz csatoltam őket.) Vö.: *-beleakad*_{2áv}, *-beleakaszódik*_{4áv}, *-beledl*_{4áv}, *-belebeszél*₁, *-belebotlik*_{2áv}, *-belebújik*_{2a,áv,biz,3nép}, *-belecsap*_{2,3}, *√**belecsepeget*, *belecseppen*₁, *-belecsimpaszódik*, *-belediktál*, *beledöf*, *-beleereszt*_{3biz}, *-belefog*_{3nép}, *belefúj*₂, *belefúr*₁, *belefűrődik*, *-belefut*_{1a}, *-belehasít*_{4áv}, *-belejön*_{2áv}, *-belekap*₁, *-belekapaszkodik*₁, *-belekarol*, *-belekényszerít*_{1a}, *-belekiabál*₁, *-belekiált*₁, *-beleköp*₁, *-beleköt*_{3rég}, *belelóg*_a, *-belelőz*, *-belemarkol*₂, *-belemárt*₂, *belemászik*₃, *-belemegy*₂, *-belemélyed*₁, *-belemerít*_{2rik,kölp}, *-belenéz*_{1b,3áv}, *-belenő*₁, *-belenyilallik*, *-belenyom*₁, *-belenyúl*₁, *-beleolvas*₃, *-beleragad*₂, *-belerúg*₁, *-beleszalad*_{2a,3}, *-beleszorul*_{2áv}, *-beleszúr*_{1,2áv}, *-belete-met*_{2áv}, *-beletesz*₁, *-beleüt*₃, *-beleütközik*₂, *-belevág*₂, *belevesz*₁, *belevesz*₂, *√**belevesz*_{3rég}.

Mivel az első olyan csoportosulás, amelyben az argumentumok élőlény jelentésűek, az ÉrtSz. alapján ezzel a társulással összefüggésben beszélhetünk a *bele* határozószói, pontosabban birtokos személyjeles előfordulásáról: *belém szaladt; belénk karolt/kapaszkodott*. (Az igekötők és a határozószók elkülönítésének problémájáról: KOMLÓSY 1992: 494–505; LADÁNYI 2000: 459–65; 480–3).

b) Az emberkonténer az érzelmek célpontja, gyűjtőhelye is lehet a képzetünkben, miképpen azt a szerelmessé válást kifejező alábbi igék tükrözik. Figyelemre méltó morfoszemantikai felépítésük (igekötő nélkül más jelentésű vagy nem létező) tövük általában negatív lelki folyamatot, zavartságot kifejező ige: *bódul* → *belebódul*. *Be* igekötős változatuk nem létezik, és az előző alcsoporthoz hasonlóan az egyes szám 1. és 2., valamint a többes szám 3. személyű argumentumok nem engedik meg a *bele* igekötői használatát: *Kibe habarodott bele Julis?* → *Belém habarodott*. Vö.: *-belebódul*_{1a}, *-belebolondul*_a, *-beleszik*_{3arg}, *-belegabalyodik*_{2áv,biz,rossz}, *-belehabarodik*_{biz,tréf,1}, *-belehaborodik*_{a,táj}, *-belekeveredik*_{3áv,rik,biz}, *-beleőrül*_{2áv,biz,tréf}, *-beleszédül*_{5áv,biz}, *-beleszeret*₁, *-belevesz*_{2áv,biz}.

A3a_{m1}: A TESTEK, TESTRÉSZEK HELYE TARTÁLY. – Csak néhány, az argumentumtípusoz szorosan köthető származékot találtam: *-beleszakad*₂, *-beletör*₁, *-beletörik*₁.

A3a_{m2}: A LÉLEK/TUDAT TARTÁLYOK; A SZÍV AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA. – Az ide rendelhető igék érzelmek, hitek képletes bejutását jelenítik meg a lélekbe, szívbe, tudatba: *szavai beleivódtak a lelkébe/szívébe/tudatába*. Miként azt a *√* jelek mutatják, a szótár több gyakori alakot nem tart önálló lexémának. Két kivétellel felcserélhetők a *be* igekötős változataikkal. Vö.: *√*:*belecsempész*, *√*:*belecsepeget*, *beleszik*_{3áv,rik}, *√*:*bele-férközik*, *√*:*belefészkel*, *√*:*belehatol*, *-belegázol*_{3áv}, *√*:*beleivódik*_{2áv}, *belelát*₂, *belelop*_{2áv}, *-beletapos*_{4rik}.

A3a_{m5}: A TUDÁS / ERŐ/HIT/ESZME / ÉRZÉSEK ANYAGOK, AMELYEK AZ EMBERTARTÁLYBA BEJUTNAK. – Tucatnál valamivel kevesebb *bele* igekötős igét tartalmazó szintagmában találjuk meg a szóban forgó képet, a *be* igekötősek közül pedig egyben sem, következőképp nem alkothatnak szinonimapárt: *Kora gyermekkorától belenevelték az idősek iránti tiszteletet; Sikerült kellő bátorságot beleöntenie a barátjába*. Vö.: *-belebeszél*_{3írod,rég}, *-belefér*_{2a}, *-belegyökerezik*_{2áv}, *-beledolgoz*_{3áv}, *-belenevel*, *-beleolt*_{2áv}, *-beleönt*₂, *-belerögződik*, *-belever*₃.

A3a_{m6}: A BESZÉD, A FOGALMAK TÁRGYAK, AMIK AZ EMBERTARTÁLYBAN VANNAK. – A RUDZKA-OSTYN által elkülönített metafora (1985.) módosult változatát csak a *belefojt*_{2áv} ige idézi meg (*belefojtja a szót*), a *be* igekötősek között egyet sem találtam. A *belefojt*_{1a} alak ellenben (*belefojtja a lélegzetet, szuszit*) egy olyan szóképet is feltételez, amelyben a lélegzet, a lélek tölti meg az embertartályt. „A lélek a testen van” hit meglétének bizonyítékát látja O. NAGY GÁBOR is a *kigyúrja a lelkét és kirázza/kiszortítja a lelkét* kifejezésekben. Akibe belefojtják a lelket, írja, „úgy jár, mint az a nöstény farkas, amelynek

Toldi két marokra megszorította a torkát, így nem tudja kilehelni a lelkét (lélegzetet nem tud venni)” (O. NAGY 1961: 340).

A3b: Élettelen testek – anyagok, szöveg, könyv mint BENT helyek. – A *bele* igeikötős igék között a legnagyobb tömörülés. Összehasonlítva tagjait az azonos kódú *be* származékaiéval, ismét az látszik, hogy a két igeikötő bölcsen megosztódik az ’élettelen test’ jelentésű vonzatokon. A *bele* igeikötős igék szintagmáiban ugyanis a határozó helyét az ’anyag’, ’szöveg’ és a ’könyv’ jelentésű szavak foglalják el, míg a *be* származékainál a tömör test jelentésűek (*fal, asztal, szobor* stb.). Két, jelentésükben homogénebb társulásra oszthatók.

a) Az ebben az alpontban elkülönített igék főként ’anyag’ (*víz, föld, levegő, sár, agyag* stb.), valamint a ’ruha’ jelentésű határozói argumentummal társulnak: *beleaprítja a zöldséget a levesbe; beleugrik/belegázol a vízbe; az arany fonalat is beleszötte a szövetbe*. A ruha megjelenhet ’anyag’ értelemben, de az emberi testet magába foglaló tartályként is. (Mí, magyarok a nyelvünket tanuló külföldiek számára megmosolyogtató módon *pulóverben, zokniban és sapkában, nyakkendőben* stb. vagyunk. Emellett létezik persze az emberi test felület voltát idéző superessívusi forma is: *Jánoson kalap van.*) A *bele* és *be* származékainak viszonya nehezen tipizálható. Lehetnek háromtagú, szinonim szintagmák tagjai (*a súlyos test belemélyedt a földbe* \approx *a súlyos test bemélyedt a földbe*), de megtörténhet, hogy a *be* igeikötős alakok grammatikalizáltabb (a jelen példában H1–T1 változást mutató) tranzitív szerkezetbe épülnek: *belehasított a szövetbe* \approx *behasította a szövetet*. Némely tárgyatlan igenél sajátos jelentésbeli elkülönülés figyelhető meg köztük: míg a *bele* igeikötősök más dolgokba, tárgyakra való irányulást, bekerülést fejeznek ki (*a kötél belemélyedt a húsába*), addig a *be* (*horpad, mélyed, sülyed* stb. jelentésű alapigékkel) a testfelületnek a test mélyebb rétegeibe történő mozgását írja le: *a föld bemélyedt; a sisak behorpadt*. Nincs *be* igeikötős párjuk a vízbefülést kifejező, okhatározói szintagmát létrehozó ritkított szavaknak: *belefulladás/belepusztulás a vízbe* \neq **befulladás/bepusztulás a vízbe*. Vö.: *–belead₁, beleágyaz₁,^Nbeleágyazódik, beleakad_{1,2áv}, –beleakaszódik, beleakaszt, beleáll_{1,2}, beleállít_{1a,b},^Nbeleaprít, beleáztat, –belebotlik₁, belebukik₁, belebújik₁, belecsep₃, –belecsep₄, belecsevar_{1,2,3}, belecseppen₁, beledolgoz₁, –beledöglök_{1a}, beledőf, beledönt₁, beledug₁,^Nbeleékelődik, beleér, beleereszt_{2,4biz,5}, beleszik₁, –beleszik_{1,2}, –belefektet₁, –belefogódzik, –belefojt₁, belefolyik_{1,2áv}, –belefordít₁, –belefordul, –belefüj₂, –belefullad₁, –belefűr_{1,2,3}, belefűrődik, –belefut_{1,1b}, belegázol₁, –belegyökerezik₁, –beleharap, belehasít₂,^Nbelehatol, beleivódik₁, –beleizzad₂, –belejön_{1ritk}, –belejut_{2,3áv}, –belejuttat, –belekap_{1,2,3}, –belekapaszkodik₁, belekever₁, –belekeveredik₁, –belekóstol, –beleköp₁, –belelép, –belelóg, –belelő₁, –belemarkol₁, belemárt₁, –belemegy, belemélyed₁, –belemegy_{1,2,3,4}, belemélyed₁, –belemered₁, belemérít, belemérül₁, –belenéz_{1b}, *belenő_{1,2}, belenyom₁, –belenyúl₁, belenyúl₁, –beleolt₁, beleolvad₁, –beleöl₁, –beleömlik_{1,2}, –belepillant, belepottyan₁, –belepusztul, beleragad₁, –beleráz_{3ritk}, –belereked_{2ritk}, –belerohan₁, –beleszakad₃, –beleszalad₁, –belerozsdásodik, –belesodor₁, –belesodródik₁, –belesül_{1ritk} 2nép, –belesüllyed₁, –belesüpped₁, beletorkollik_{2áv}, –beleszakad_{1,2,3}, –beleszalad_{1,2,3}, –^Nbeleszívódik, –beleszól_{1ritk}, –beleszór, –beleszorít₂, beleszó₁, –beleszövődik₁, –beletapos_{1,2,5}, beletart, –beletemetkezik_{2ritk,biz}, –beletenyerel₂, beletesz₁, beletorkollik₁, –beletör₁, –beletörök₁, –beletöröl_{1,2}, –beleugrat₁, beleugrik, beleit_{1,4,5,6}, –beleitűkzik₁, –belevág_{1,3},^N–belevágódik, –belevegyít, belever_{1a}, –belevesz₁ 2áv, 3, –belevesz₁ 1, belevet_{1váb}, –belevisz₁, –belezavar₁, –belevasal_{1,2}, –belevásik, belever_{1,2,4áv}, –belevesz₁ 3.*

b) Az ’írásmű, szöveg, szó, történet’ stb. jelentésű szavak toldalékolásuk tanúsága szerint tartályszerű tárgyként, testként vannak jelen képzetünkben. A *szövegben, történetben* találunk ellentmondásokat, a *szóban* lehetnek toldalékok, a *mondatban* pedig szavak. Igéik az előző altípus tagjainál kisebb arányban cserélhetők fel *be* igeikötős változatukkal. A *belelát_{1,3áv}, beleérez₁, beleképz_{2a}, beleolvas₂* alakokat azért emeltem ki # jellel, mert szoktat-

lan módon rezultatív akcióminőséget hordoznak magukban: *az agyagba belelátta az öreg ember alakját; beleérezte a megvetést a szavaiba.* (A *bele* itt az ellentétes jelentésű *ki* azonos funkcióját tölti be: *kiérezte a megvetést a szavaiból* \approx *beleérezte a megvetést a szavaiba.*) Vö.: *beleakad*_{2áv}, *belebeszél*₁, *belebújik*_{1a,2áv,biz}, *belecsempész*_{1,2}, *beledolgoz*_{1,2}, *beleépít*_{1,2}, *beereszt*_{1a,2a,5ritk} – *#beleérez*₁, *belesik*_{1,2áv}, *beleszik*_{3áv}, *belefér*₂, *belefoglal*_{2áv}, – *belefordít*_{2ritk} – *belefullad*_{2áv}, *belefut*₂, *belegabalyodik*₁, *belegondol*, *belegyűr*_{2ritk}, *belehabarodik*_{2ritk}, *beleharap*_{2áv,ritk,irod}, *belehasít*₁, *belehelyez*_{1aáv,ritk}, *beleilleszkedik*₁, *beleilleszt*_a, *beleír*_{1,2}, *belekapsz*_{5áv}, *#beleképz*_{2a}, *belekerül*_{2áv}, – *belelapoz*, *#belelát*_{3áv}, – *belemagyaráz*_{1,2}, – *belenéz*₂, – *belenyom*₂, – *beleolvas*₁, *#beleolvas*₂, *belepillant*, *beleragaszt*, *belerajzol*, *belerak*_{2áv,biz}, *beleszorít*_{1a,áv} – *beleszö*_{2áv}, – *beleszövődik*_{2áv}, *beleszúr*₁, – *beletartozik*, – *beletekint*₂, *beletesz*_{2áv,biz}, – *belevisz*_{3áv}.

A3c: A föld mint BENT hely. – Itt feleslegesnek bizonyult a kategória létrehozása, mivel a 'föld' jelentésű argumentumok behelyezhetők az A3b csoport a) alcsoportjába: *belefűrődik/beleszívódik a falba/földbe.*

A3d: A testet körülvevő burok mint BENT hely. – Az azonos *be* igekötős csoport főként morfoszintaktikai úton létrejött formákból áll, amelyekben a *hova?* kérdésre válaszoló határozót a szótó foglalja magába: *bepólyál, bebugyolál, betakar* vmibe stb. Jóllehet a szótár egyetlen ilyen formát sem ismer, valószínűsíthető, hogy a *bele* is bír ezzel a funkcióval: *becsomagolja az ajándékot egy darab papírba/papírral; belecsoomagolta az ajándékot egy darab papírba.* Egymás szerepét nem vehetik át akkor, ha a *be* igekötős alak kötött szintagmát alkot (H2 változástípus): *bebábozódott* \neq **belebábozódott*; *behálóz* \neq **belehálóz.*

A3f: Körülhatárolt, körszerű test, a testben lévő lyuk, üreges természeti képződmények mint BENT helyek. – A megegyező kódú *be* igekötős családot két eltérő jelentésű társulásra osztottam. Az a)-ba a valamilyen lyukba, résbe, mesterséges keretbe, ráába történő belejutást, behelyezést leíró, kötetlen vagy kötött szintagmába épülő alakzatok kerültek: *a grafika beillik a keretbe; berámázta a képet.* A *bele* igekötős formák között is felleltethetők olyanok, amelyek ezzel az argumentumfajttával használhatók: *befűzte a cernát a tűbe* \approx *belefűzte a cernát a tűbe.* A testek tömegében keletkezett hiátusok megszüntetésére szolgáló b) altípus totális akcióminőségű tagjaihoz (*betömi/bedugaszolja/betölti/beragasztja a rést*) természetesen nem lehet *bele*-s alakokat rendelni: *betömt*_a a lyukat \neq **beletömt*_a a lyukat. Vö.: – *belebocsátkoz*_{1ritk}, *belebúj*₁, *belebuk*₁, *beledől*₁, *beledönt*_{1,2}, *beledug*, [√]*beleékelődik*, *beleereszt*₂, *belesik*₁, *belefekszik*₁, *belefog*_{4ritk,5műsz}, *belefoglal*, *belefordít*₁, *belefordul*, *belefúj*₁, *belefut*_{1a}, *belegyömszöl*, *belehelyez*₁, *beleilleszt*, *beleillik*, *belejuttat*, *belekapszolódik*₁, *belelát*₁, *belelép*, *belemászik*₁, *belemegy*_{1,4a}, *belenéz*₁, *belenyúl*₁, *beleönt*, *belepottyan*₁, *beleránt*₁, *belerohan*₁, – *beleszakad*₁, *beleszalad*₁, *beleszédül*₁, *beleszór*, *beleszorít*_{1,2}, *beleszorul*₁, *beletalál*₁, *beletekint*₁, *beletemet*₁, *beletemetkezik*₁, – *beletör*_{2ritk(járomba)}, *beleugrik*₁, *beleüt*₂, *belevet*_b, *belevisz*₁, *belezökken*_{1a}.

A4: Tárgyak csoportja, dolgok halmaza mint BENT helyek. – Már a *be*-nél azt kellett tapasztalnom, hogy a *ki*-hez képest jóval kevesebb (fél tucatnyi) származék köthető ehhez az argumentumtípushoz. A *bele*-vel alkotottak közül pedig csak a *belenéz*_{2a} (*belenézett a kártyámba*) fordul elő, ami nem zárja ki szélesebb körű használatát. A *kever*, *kavar*, *vegyít*, *vegyül* alapigék származékaival például minden bizonnyal megjelenhetnek csoport jelentésű: vonzatok: *A kék golyókat belekeverte/beletette/belevegýtette a sárgákba/sárgák közé.* \approx *A kék golyókat összekeverte a sárgákkal.*

A4_{m1}: A FÉNY-HANGJELENSÉGEK, ELVONT DOLGOK HALMAZA TARTÁLY. – Noha az ÉrtSz.-ban nincsen ide helyezhető forma, az *illik*, *vegyül*, *vegyít* stb. igékkel és szinonimáikkal létrehozhatók hasonló mondatok: *A hangja beillt a kórusba.*

A4_{m2}: EMBEREK CSOPORTJA, TÖMEGE TARTÁLY. – A metafora létét az emberi csoportosulások fajtáit megnevező főnevek todalékolása, belviszonyt kifejező ragjaik iga-

zolja: szerencsés esetben *családban növiünk fel, belépiünk valamely szervezetbe, pártba, közösségbe*, ha tagjaik kívánunk lenni. A *be* igekötős igék elég gyakran előfordulnak velük (*beáll, beilleszkedik, befurakodik* stb. a közösségbe), de tucatnyinál több *bele-s* változatot is találtam. Viszonyukat nem egyszerű meghatározni. Kijelenthetjük például azt, hogy a *tömeg, csoport* szavakkal szintagmát alkotó – jeles *bele* igekötős igék nem helyettesíthetők rövidebb változatokkal: *belegázolt/belelőtt a tömegbe* ≠ **begázolt/belőtt a tömegbe*. A közösségbe való véletlen bekerülést megjelenítő alakok viszont az ÉrtSz. adatai szerint igen: *Hogy cseppentél be ide mihozzánk?* (1: 444); *Vidám társaságba pottyant be* (1: 558). (Én kicsit furcsállom őket.) Máskor mintha még inkább cserben hagyta bennünket a nyelvérzékünk: szerintem a szótárból hiányolt [√]jeles származékok léteznek, kiváltéppen, ha a *-ba/-be* végződés helyett a *közé* névutóval szerepeltetjük őket: *belekényszerítették a pártba; beleférközött közjük*. Vö.: *belecseppen*_{2áv}[√], *beleelegyedik*₁, *beleelegyül*, [√]*beleférközök*, *belegázol*₂, *beleillik*_r, [√]*belekeveredik*₁, [√]*belekényszerít*, *belelő*₁, *beleolvad*_{2áv}, *belepottyan*_{2áv}, [√]*belesodródik*_{2áv}, *beleszalad*₂, [√]*beleszámít*₂, *beletartozik*, *beleüt*_{7áv,ritk}.

3. Összegzés. – A továbbiakban az egyes szemantikai csoportok taglalása során levont részkövetkeztetéseket summázom, s eredeti céloknak megfelelően igyekszem megfogalmazni a *bele* kapcsolódásának általános tendenciáit, különös tekintettel az argumentumtípusok jellemzőire. A *bele* és *be* igekötős igék homogén csoportjainak viszonyában tehát három tipikus eset különíthető el.

A) A két igekötő funkciói élesen elhatárolódnak egymástól, a szintaktikai-szemantikai feltételek vagy csak az egyik, vagy csak a másik igekötő használatát engedik meg.

1. A *be* származékai nem helyettesíthetők az azonos alapigéjű *bele* igekötős alakokkal a következő esetekben: a) Ha a *be* perfektiváló, illetve akciómínőség-képző szerepében van jelen, vagyis ha a bevezetőben leírt H1, H2, H3, H4, T1, T2 szintaktikai, szemantikai változások közül valamelyik módosítja az eredeti irányjelentést. A megkötés egy egész csoportra és annak egyes tagjaira is vonatkozhat (l. a 2. táblázat sötétszürkével jelölt utolsó és utolsó előtti oszlopait). b) Ha a *be* igekötős igék háromtagú szerkezet tagjai ugyan, de a 'bekerülés', 'bejutás' megjelenítése túl közvetett: vagy mert a határozót megtestesítő tartálm-metafora halványan él a beszélők tudatában, vagy mert a mozgást végző dolgok átvitt értelműek (a két feltétel együttesen is jelen lehet): *az apja berakta egy jó állásba; a hírt beszívárogatták a köztudatba* (A1_{m3}, A4_{m3} csoport). c) Ha a *be* mozgásigékhez kötődik, s argumentuma 'helyiség' jelentésű (A1 csoport).

2. A *bele* kizárólagos előképzői szerepéről beszélhetünk: A TEVÉKENYSÉG, ESEMÉNY TARTÁLY metaforával azonosítható argumentumok társaságában (A2_{m2} csoport b,c,d altípusai); okhatározói funkciójában: A2_{m3} család a), A3a család b) altípusai; ha az igekötős ige argumentumait az EMBERI TEST TARTÁLY metaforával rokonítható A3a_{m5}, A3a_{m6} kódjelű metaforák képezik.

B) A két igekötő funkciói egy-két kivételtől eltekintve fedik egymást akkor, ha az argumentum – legyen az valódi vagy metaforikus jelentésű – tartály (és nem helyiség) jellege dominál (fehéren maradt A1_{m2}, A2, A3a_{m2}, A3d, A3f, A4, A4_{m1} mezők), és nem regisztrálhatók szintaktikai mozgások a szintagmájukban (∅ jelek).

C) A legproblematicusabb eseteket a halványszürkével jelzett csoportok (A1_{m1}, A2_{m2} a), A2_{m3} b), A2_{m4}, A3a, A3b, A3c, A4_{m2}) alkotják, ahol a két igekötő egyike – tömörülésenként eltérő mértékben – jellegzetesebbnek mondható, így vagy a fehér, vagy a sötétszürke tartományokhoz állnak közelebb. Az A3a család első altípusában például a néhány *be-s* alakkal szembeállítható népes *bele* igekötős család azt sugallja, hogy az 'emberi test, testrészek' jelentésű helyekre történő bekerülés, az azok felé irányulás leírására főként a *bele* használatos: *belenez* vkinek a szemébe, *beletúr* a hajába, *a szavakat beledadja* vkinek a szá-

jába stb. (akár sötétszürke színnel is jelölhettem volna). Az A3b csoport viszont kettéválik, a 'könyv', 'szöveg' jelentésű határozók mellett inkább *bele* igekötős igék fordulnak elő, míg a szilárd testeket, anyagokat jelentőkkel a *be*-s változataik, de nem kivétel nélkül.

Szembesítve vizsgálataim eredményeit eredeti célkitűzéseimmel, elmondhatom, hogy a két igekötő származékainak összevetésével sikerült ugyan a dolgozatom tárgyát képező *bele*-hez kizárólagosan kapcsolódó jelentéseket körülhatárolnom, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy vannak olyan tömörülések, amelyeken belül mindössze az egyik vagy másik morféma jellegzetesebb szerepéről beszélhetünk. Az egyértelmű, kivétel nélküli szabályok elmaradásában persze semmi meglepő nincsen, hiszen az igekötők funkcióik sokféleségének, átmeneti jegyeiknek köszönhetően a klasszifikációknak leginkább ellenálló elemei a nyelvünknek.

2. táblázat

A *bele* kapcsolódása a *be* igekötős igék tükrében¹

Elkülönítési lépései	Kód	Példák	A landmark és a trajector jellege	A szerkezetet létrehozó szintaktikai változások	Akcióminőség, kapcsolódó jelentések
2. lépés	A1	<i>befut a házba-∅</i>	lm: háromdimenziós helyiség tr: ember, állat, tárgy	∅	totális: H1-T1 → <i>betölt</i> ; T2 → <i>bebútoroz</i>
2. lépés	A1 _{m1}	<i>betelepiül az országba-∅</i> <i>belekényszerült/ bekényszerült a völgybe</i>	lm: ország, város, völgy, erdő tr: ember, állat, tárgy	∅	–
2. lépés	A1 _{m2}	<i>belép/belelép a körbe</i>	lm: kör, pont, síkidom tr: ember, állat, tárgy	∅	–
2. lépés	A1 _{m3}	<i>beküldték az üzembe-∅</i>	lm: hivatal, központ tr: ember, tárgy	∅	–
2. lépés	A2	<i>bepakol/belepakol a szekrénybe</i>	lm: tartály, edény jellegű tárgyak tr: testek, anyagok	∅ H2 <i>bedobozol</i>	totális: H1-T1 → <i>betölt</i>
2. lépés	A2 _{m1}	<i>beteszi egy állásba-∅</i>	lm: állás, munkakör tr: ember	∅	–
2. lépés	A2 _{m2}	a) <i>belefog-∅</i> <i>beleáll-beáll</i> b) <i>belead-∅</i> c) <i>belefárad-∅</i> d) <i>beleszól-∅</i>	lm: tevékenység, esemény tr: ember	∅	kezdő: H3 → <i>beindul, bekapcsol</i>

¹ A fehér mezők a két igekötő funkcióinak a találkozását jelzik, a sötétszürkék az egyik vagy másik kizárólagos szerepét, a világosszürke pedig a részleges egyezéseket. A sötétszürke mezőkben értelemszerűen vagy a *be*, vagy a *bele* származékaiból vett példák lehetnek. A *bele* kizárólagos szerepét félkövér betűtípussal jeleztem.

Elkülönítési lépései	Kód	Példák	A landmark és a trajector jellege	A szerkezetet létrehozó szintaktikai változások	Akcióminőség, kapcsolódó jelentések
2. lépés	A2 _{m3}	a) <i>belevörösödik</i> –∅ b) <i>beleavat/beavata tervbe</i>	lm: érzelem, állapot, baj, probléma tr: ember	a) ∅ b) ∅	totális: H3–H2→ <i>beteljesedik</i> minőségi rezultatívitás: H3→ <i>belovagol</i>
2. lépés	A2 _{m4}	<i>belát/ belelát a jövőbe</i>	lm: idő tr: ember, dolog, tárgy	∅	kezdő: H3→ <i>beáll</i> disztributív- terminatív: H4→ <i>beoszt</i>
2. lépés	A3a	a) <i>belenéz vki szemébe</i> –∅ b) <i>belebolondul vkibe</i> –∅	lm: emberi test tr: anyag, dolog, tárgy	∅ ∅	szaturatív: H4 (<i>beiszik, berúg</i>)
2. lépés	A3a _{m1}	<i>beemel</i> –∅	lm: dolog, tárgy, testrész helye tr: dolog, tárgy, testrész	∅ (√H)	pontosság
2. lépés	A3a _{m2}	<i>becsempészett/ belecsempészett egy kis reményt a szívébe</i>	lm: emberi test, lélek, szív tr: érzelem, fizikai állapot	∅	totális: H4 → <i>beijed</i>
1. lépés	A3a _{m3}	<i>beárulta az ellenségnek</i> –∅	lm: emberi tudat tr: titok, információ, személy	H3	–
1. lépés	A3a _{m4}	<i>beszedte az adósságát</i> –∅	lm: embert körülvevő tulajdon tr: pénz, adósság stb.	H3	–
2. lépés	A3a _{m5}	<i>belenevelte a tiszteletet</i> –∅	lm: ember tr: tudás, erő, hit	∅	–
2. lépés	A3a _{m6}	<i>belefojtotta a szót</i> –∅	lm: ember tr: szó	∅	–
1. lépés	A3a _{m7}	<i>bebiflázta a verset</i> –∅	lm: tudat, test tr: vers, szöveg, információ	H3 H2	–
2. lépés	A3b	a) <i>beugrik/beleugrik a vízbe</i> <i>beleszövődik</i> –∅ b) <i>beleír/beír a könyvbe</i> <i>belelapoz</i> –∅	lm: test tr: egy másik test vagy anyag	∅	totális: H1–T2 → <i>bekovácsol</i> H1–T1 → <i>beragyog</i>

Elkülönítési lépései	Kód	Példák	A landmark és a trajector jellege	A szerkezetet létrehozó szintaktikai változások	Akcióminőség, kapcsolódó jelentések
1. lépés	A3b _{m1}	<i>a test bemelegedik–∅</i>	lm: anyag, testtartály tr: tulajdonság	–	totális: H1–T2 → <i>bemelegedik</i> H4:H3–T2 → <i>beesteledik</i>
2. lépés	A3c	<i>a víz be/beleszivárgott a földbe</i>	lm: föld tr: tárgyak, anyagok	∅ H1	terminatív-rezultatív: H1–T1 → <i>beszánt</i>
2. lépés	A3d	<i>bepólyálta/belepólyált a a gyereket a takaróba</i>	lm: tartályszerű nagyobb test tr: kisebb test	∅	láthatatlanság
1. lépés	A3e	1. <i>behorpadt a lökhárító–∅</i> 2. <i>betörik az ablak–∅</i> 3. <i>behajítja a papírt–∅</i>	lm: test tr: a testfelület	1. H1–T1 2. H1–T1 3. H1–T1	1. bemélyedés 2. lyuk, rés 3. kisebb test, testfelület
2. lépés	A3f	<i>befűzi/belefűzi a cérnát a tübe</i>	lm: lyuk, rés tr: tárgy, anyag	∅	totális: H1–T1 → <i>betömi a lyukat</i> ; T2–H1 → <i>bedugaszol</i> kompletív: H4 → <i>bepótol, bevár</i>
1. lépés	A3g	<i>bezárja az ajtót–∅</i>	lm: eltávolodott testek, testrészek által létrehozott nyílás tr: a nyílást létrehozó testek, testrészek	H2 T2 H3	zárt állapot, láthatatlanság
2. lépés	A4	<i>a kártyát bekeverte/belekeverte a többi közé</i>	lm: dolgok, emberek stb. csoportja, halmaza tr: egy tag	∅	–
2. lépés	A4 _{m1}	<i>a hangja beillik/beleillik a kórusba</i>	lm: hangok, elvont dolgok halmaza tr: egy elem ebből	∅	–
2. lépés	A4 _{m2}	<i>bekerült/belekerült a családba belépett a rendbe–∅</i>	lm: emberek társadalmi csoportja tr: egy tag ebből	∅	–
2. lépés	A4 _{m3}	<i>a hír beszivárgott a köztudatba–∅</i>	lm: köztudat, publikum tr: titok, hír, információ	∅H3	ismertség, publikusság
1. lépés	B	<i>bepúderez az arcát–∅</i> <i>befesti a falat–∅</i>	lm: testfelület tr: festék, dísz stb.	–	totális: a) H4 → <i>bepúderez</i> b) H4 → <i>befest -val, -vel</i>) terminatív: H3 → <i>bevégez</i>

Hivatkozott irodalom

- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991. Grammaticalization: A Conceptual Framework. The University of Chicago Press, Chicago.
- KERTÉSZ MANÓ 1908. Személyragos igeekötők. Magyar Nyelvőr 397–402.
- KOMÁROMY LAJOS 1874. A „be” igeekötő szerepe. Magyar Nyelvőr 123–7.
- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensék és vonzatok. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 1. Akadémiai Kiadó, Bp., 305–525.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya, Bp., 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1982. Space Grammar, Analysability, and the English Passive. Language 58: 22–80.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. Metaphors We Live by. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igeekötők. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Akadémiai Kiadó, Bp., 451–518.
- MÁTAI MÁRIA 1991. Az igeekötők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. Akadémiai Kiadó, Bp., 433–6.
- O. NAGY GÁBOR 1961. Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések. Magyar Nyelvőr 335–46.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igeekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igeekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 163–88.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igeekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelvőr 151–64, 282–99.
- RUDZKA-OSTYIN, BRYGIDA 1985. Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: WOLF PAPROTTÉ – RENÉ DIRVEN eds., The ubiquity of metaphor. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 209–41.

SZILI KATALIN

On the semantic structure of the verbal particle *bele* ‘into’

This paper applies semantic and syntactic analytical devices and relies on the concept of metaphor of cognitive linguistics to find out under what circumstances derivatives of verbs with the verbal particle *bele* ‘into’ and those with *be* ‘in’ can be mutually substituted for one another, as well as what occurrences can be typically restricted to one or the other particle. Three typical cases of the use of those two particles can be differentiated. 1. Their functions are strictly disjoint. The main factors that may frustrate their interchangeability are as follows: the grammaticalization of *be*, the evacuation of its directional meaning (its becoming a marker of perfectivity); semantic properties of the arguments (e.g., only derivatives involving *be* occur with arguments meaning any kind of ‘room’, whereas certain ‘container’ metaphors attract forms involving *bele*). – 2. The functions of the two particles largely overlap, with just a few exceptions. In such cases, no syntactic consequence can be observed in the phrases involving the verbs (\emptyset marking), a crucial but not indispensable requirement of interchangeability. – 3. In the most problematic groups of cases, to various extents, the occurrence of one of the two particles can be said to be more appropriate. *Bele* can take over the role of *be* mainly where the semantic character of ‘material’ or ‘container’ of the illative argument is foregrounded.

KATALIN SZILI